

гарненькі, пантарчаті суслики. Піднявшись на задні лапки коло своїх норок, весело посвистують до сонця, не підозріваючи, що „ЦК всесоюзной комуністической партії“ та уряд совітів, постановили латати їх рябенькими шкірками діри у своєму бюджеті.

М. Мухин

Драгоманов без маски*)

ІХ Понура зустріч

В посмертній Драгоманівській спадщині був один твір, якому не можна відмовити в певній пробоевості і національній доцільности. Маємо на увазі „Пропаший час“. Але справа полягає в тім, що за свого життя Драгоманов цього твору не оголошував, хоч він і був написаний ще наприкінці 70 тих років, отже мало не за двадцять років до смерті автора. Тяжко сказати при теперішнім стані відомостей про історію повстання цього дивного для Драгоманова твору, чому він був написаний і чому не був оголошений. Судячи по всьому одначе повстає вражіння, що Драгоманов цей твір писав неохоче, на чужу вимогу; очевидна річ, на вимогу „Старої Громади“, яка нещасним збігом обставин послала цього москвофіла своїм висланцем до Європи. Судячи по спогадах Ірини Антоновичівни центральна, пануюча група „Старої Громади“ мала ідеї надзвичайно далекі від драгоманівського розгартіяшу:

„Нарешті була й третя група, що репрезентував її батько. Вона менше звертала уваги на поширення соц. політичних ідей; не приваблювала її й соц.-революційна боротьба з царським урядом, що розпочиналася у звязку з тодішнім суворим режимом в Росії, з одного боку, а з другого — з надіями на підвищений настрій більш поступового ліберального й демократичного громадянства в звязку з сербсько-герцеговинським повстанням. На її погляд, закордонний орган мусів широко освітлювати й науково обґрунтовувати українську справу, а також показати перед західньо-європейським громадянством дійсний стан річей, що утворився за період московської окупації“¹⁾.

Франко на цю справу дивився так: „Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як це оцінює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делегат громади за границю: видавання українського журналу. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських revues бажала мати громада, це я знаю з уст цього

*) Гл. „Вістник“, кн. III. б. р.

¹⁾ Ірина Антонович: Спогади про Драгоманова, Україна, 1926, IV. 128).

делегата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеграфічно запитував відси Драгоманова: „Was ist mit dem Journal?“ — А що ж зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне щодо форми редактованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно зліпленими статтями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статтю про школи та фейлетонове балакання на майже 200 сторін друку п. з. Україна і центри). Та це не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманів під вражінням кружка свіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку, їх програмові ідеї також у програмі „Громади“ і цям певно не причинився до скріплення звязків громади тай усього українського загалу з собою²⁾.

Як пише Ірина Антоновичівна у спогадах про подорож Антоновича до Драгоманова до Женеві в р. 1881, справа випадала так (в залізничім возі з Ліону до Женеві): „В дорозі батько говорив зо мною мало, навпаки, весь час палив цигарки, а це була погана ознака, бо палив він тільки тоді, коли нервувався; так їхали ми годин сім-вісім. Я вже виразно помітила, що батько дедалі, то все дужче починає хвилюватись“³⁾.

„Зустріч була теж не з веселих; Драгоманів був дуже вражений: Приїзд наш справив на нього велике вражіння. Побачивши нас, він зупинився, обличчя йому витяглось і зблідло; щоб не втратити рівноваги, він на хвилинку сів. Батько також почував себе не ліпше“⁴⁾.

Те, як відбулася зустріч Антоновича з Драгомановом за кордоном, свідчить скорше про те, що це була зустріч двох скритих ворогів, а не приятелів і спільників. Ледві чи і хвилювання Антоновича підчас подорожі до Женеві може бути вповні пояснене, як побоювання шпиків московського уряду. Антонович мав занадто українську вдачу, щоб поважно нервуватися від таких припущень чи можливостей. Певніше, що цілий комплекс фатальних непорозумінь між Старою Громадою й Драгомановом і та фатальна обставина, що на ролі редактора видань Громади за кордоном опинився саме цей двозначний і дводушний Драгоманов, мусіла так незвичайно хвилювати й мучити Антоновича.

Х Чудасія з кантонами

Взірцем для наслідування, ідеалом уважав Драгоманов поруч з старою доброю Англією також і щасливу Швайцарію, щодо кантонів якої він мав м. и. таку уяву:

„Під політичним оглядом швайцарське населення групується не в національні області, а в кантони, з яких багато мають мішаний національний характер“. (Вольний Союз, 47).

²⁾ З передмови Франка до I. т. Листів, с. 10.

³⁾ Ір. Антонович: Україна, 1926, IV. 13.

⁴⁾ Побачення в Женеві, січень 1881.

Слід підкреслити, що саме цей ніби то мішаний національний характер швейцарських кантонів найбільше вабив Драгоманова і ця „мішаність“ відіграє немалу роль в цілій програмі й ідеях Драгоманова. Але чи справді швейцарські кантони мають такий драгоманівський характер? У п'ятій гімназійній класі викладається звичайно щось відмінне, але не чіпаймо середншкільних підручників політгеографії Європи, є ще й інші джерела. Найвірніший учень Драгоманова, Павлик, сприводу цих самих бідолашних кантонів мав тяжку мороку, і, між іншим, без великих труднощів вияснив, що „Драгоманів помиляється... як я це доказав у своїй статті: „в справі полагодження язикового питання в Австрії“ (Діло, 1908, 92) за брошурою Фішгофа „Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität“ (Wien 1885), котрої Драгоманов пишучи свої слова, ще не знав, що з 22 кантонів Швейцарії лише чотири мають мішану людність а 18 однонаціональні“⁵⁾.

В цій справі Павлик пише значно більше, але досить і цих його слів, до яких варто додати ще такий рядок з гімназійних спогадів Олександра Русова, який один мав честь вчитися географії у Драгоманова:

„При повторюванні курсу вже в весняному семестрі, коли поступив до нас Драгоманів, іноді гиявлялося, що ми знаємо назви річок або міст далеко більше ніж новий учитель“⁶⁾.

Отже і в фізичній географії наш незрівняний і універсальний авторитет так само клясично „плавав“, як і в політичній. Шкода, велика шкода, що раніш ніж цілу українську націю вчиги національної політики, незабутній Михайло Петрович не підучився трохи більше, що зрештою не перешкаджало йому так сміливо, так звисока писати про все, про що йому лише забаглося. Але при цьому яку неймовірну, просто потворну пиху посідає цей професор, яку вражаючу самозакоханість! Передивіться но його листування: всі, кого він згадує — неуки, невігласи, нічого не тямлять, нічого не варті. Що Кониський дурень то ми вже давно знаємо. Франко — скакунець; про стару Громаду, до складу якої входило кілька дійсно визначних учених, як Житецький, Михальчук, Антонович, — Драгоманов пише з такою зневагою:

„Власне розумний і скільки небудь образований чоловік у них був і єсть тільки один Антонович, в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії „національних духів“ і „фактів“ і новіші методи соціологічно-порівнюючі зве „плаванієм по безбрежнім морю“⁷⁾.

І взагалі при його нахилі удавати з себе людину лагідну й толерантну він мав хоробливу звичку всіх вчити, зневажати: „Коли я чула через двері його високої тенор, що піднімався

⁵⁾ Павлик: Драгоманів як політик, 27.

⁶⁾ Спогади О. Русова, Укр. іна, 1926, 2—3.

⁷⁾ З л ста до Павлика, 5. VIII. 1887.

все вище вгору, я знала, що в габінеті хтось дістає велике „головозмивання“, яке я й сама дуже часто діставала“⁸⁾.

Надзвичайно добре підходить Драгоманов, як тип, до тієї характеристики, яку свого часу дав Маланюк змосковценим українцям, власне певному відмінку їх: „Існує ще одна з форм переходового типу. Це українець зовні з малоросійською суттю. Цей тип персоніфікує собою, такби мовити, золоту (яка іронія) середину, ту невиразну двоїсту „кобилку“ й інертну масу „попутників“ української революції, що перебуває зайвим баластом в стані непевної рівноваги. З національного боку це риба. Національна температура його — температура трупа. Він — інертний як камінь, але єдине, що в нім є активного це 1) хохлацька впертість і 2) амбіція воєнного писаря вкупі з самозакоханістю галянтерійного прикащика. Скрайний „індивідуаліст“ — він ненавидить кожну яскравовиявлену індивідуальність“⁹⁾.

Юліян Яворський, знаний і запеклий галицький москвофіл, в листі до Павлика з 24-го червня 1895 р. писав: „Сьогодні довідався про смерть Драгоманова. Не можу висловити вам, як глибоко діткнула мене ця вістка... Неначе щось рідне відірвалося від серця... Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болід, що впав з неба історії, він, здається навіть не вірив у її історичні підстави (основанія); проте як приклонник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючись, може бути, що він одержавши таку свободу подібну ібсеновській Елліді повернеться нарешті сам до Росії... В тім то і полягав той видимий парадокс, що у цьому самотньому компетентному представникові сучасного малоруського націоналізму менше всього помічав я саме цей його напрямок, що його поважав і цінив я.. нарівні з його антиподом Наумовичем... Так, і ніколи не погоджуся я з хлопчаківським сміхом дописувача „Діла“, який 93 року потішав свої чатачі іронічними примітками до моєї промови на однім комерсі у Відні, що проводила саме цю аналогію між Драгомановом та Наумовичем. Хай це й дивно, але в моїй душі вони доповняють один одного“¹⁰⁾.

Надзвичайно влучна — і цілком вчасна характеристика, до того вельми чула й сердечна, але — що саме головне — цілком компетентна й справедлива.

XI Чудасія з Тургенєвом

В романі „Рудін“ Тургенєв устами Плігасова висловлюється, що українська поезія це слезлива нісенітниця: „грає, грає,

⁸⁾ Лідія Драгоманова-Шашманова: Споми́ни, Нова Україна, 92, VI, 73.

⁹⁾ На нових позиціях Укр. Студ., 1924, 28.

¹⁰⁾ Драгоманов. Ювілей, смерть. Л. 1896, 205—08.

воропає". І це далеко не одинокий випадок, коли Тургенев виступив явно українофобськи. В його молодечій порнографічній поемі „Нос“, авторство якої такий поважний дослідник, як Н. Бродський рішуче приписує саме Тургеневу, маємо те саме: так само, як і в оповіданні „Клара Міліч“. Ціле своє життя Тургенев був незмінно однаковий у своїй ворожнечі, расовій ворожнечі москаля супроти українця. Він конче мусів уявляти собі українця то як потворного й огидного штабс-капітана („Нос“ — початок 40-их років), то як сентиментального й дурного поета (Рудін 1854), то як дурного й нетактовного семінариста (Клара Міліч — кінець 70-их років). А що він ціле своє життя, помимо цього, провадив так би мовити дипломатичну гру з українцями, і то дуже успішно, то на це є свої причини: тут і його рекордове боягузство, а звідти й звичка казати в очі лише солоденькі і приємні речі, й те, що в нього мусіла бути свідомість певної залежності від українських споживачів його творів і нарешті свідомість того, що він, як популярний російський письменник, постійно перебуваючий в Європі, в свого рода послом Росії в Європі, а таке положення мусіло його привчити до офіційно-дипломатичного стилю в зносинах з людьми. Візьмім для порівняння сучасного совтургенєва Максима Горького. Цей чоловік теж ціле своє життя підлабузнював до українців, ще й рясні сльози при цьому інколи проливав. В його журналах і Кобилянську перекладали, і Леся Українка з Єфремовом співпрацювала, і Коцюбинський до нього на Капрі приїздив, приїздив (бо мусів їхати) здається й Хвильовий — „на покаяние“, як Генрих II до папи Григорія III до Каноси. Але все це була чисто тургенєвська дипломатія й тургенєвський фальш. Десь року 1926 Горького нарешті прорвало, та ще як! Навіть таке каміння, як Винниченко, і те заговорило з цього приводу. Тай Тургенєва певно „прорвало“, колиб він дожив бодай до хоч-би невинного шумськізму.

Але перейдім до Драгоманова. „Я читаю Тургенєва, як свого рідного — проголошує Драгоманов в листі до Юл. Яворського 13 вересня 1894 (ЖіС, 1896, V. 385). У своїх спогадах донька Драгоманова, Лідія, пише: „Він говорив мені завжди, що молоді українські письменники не мають кращої школи демократії й поступу. Коли почта приносила „Вестник Європи“ з новим романом Тургенєва, це для нього був празник. Читали книжку всі разом, то тато, то мама. Битько мав дійсний культ для особи Тургенєва“¹¹⁾.

Відомий совітлерат, суперник „самого“ Еренбурга, племянник знаного Діонео-Шкловського з мілюковських „Последніх Новостей“, Віктор Шкловський, у своїй „Сентиментальній Мандрівці“ цілком слушно зауважує: „Не любимо ми чужого. І Тургенєвське „грає, грає, воропає“ не з любови придумане“.

¹¹⁾ Л. Шишманова, Н. Укр. XIII—XV. за р. 1922, с. 39).

Натомість Драгоманов уважає, що „Куліш доволі безтактовно виступив з протестом проти глумливих слів Пігасова про українських поетів. Ми мусимо признатись, що Пігасов, хоч дуже карикатурно, та підхопив все таки справді смішні боки українофільських поетів після-шевченківської доби“. Але цілком даремно наш шановний і невтомний адвокат прекрасної дами-Московії чіпає нещасну після-шевченківську dobu, dobu, яку належалоб назвати драгоманівською: роман Тургенева „Рудін“ побачив світло денне на сторінках катковського „Руссако Вестніка“ на початку 1854 р., Шевченко ж вмер 1861 р. Отже при чому тут спостереження над поетами по-шевченківської доби? Але ми ані на хвилину не припускаємо, щоби адвокат Московії не знав цих дат: Тургенев — його божище, його найулюбленіший письменник з найулюбленішої літератури — російської. Просто маємо до діла з т. зв. вільним поводженням з хронологією. Хахли, як відомо, дуже дурні, отже й повірять одразу, тим більше, що захищає Пігасова не хто інший, як знаний учений, професор, автор знаного гасла про чисту справу до чистих рук чи навпаки.

Нарешті маємо ще одні, дуже характеристичні слова Драгоманова про Тургенева, уміщені кількома рядками нижче апольогії „грає, воропає“: „Коли ми вже згадали за Тургенева, то хай нам буде вільно показати по Тургеневу ж, наскільки неможливо ставити в расові відміни такі речі, як нетолерантність, виключність і т. д. Добродій Стодольський випишує з старих вандрівників у Москву в XVI—XVII ст. засуди про нетолерантність і т. и. москалів. Але тепер на Тургенєву, його товаришах і типах бачимо примір москалів-європейців, котрі не мають нічогосінько спільного з москвинами Герберштайна й Оларія“ так пише Драгоманов, полемізуючи на сторінках „Товарища“, 1888, ч. I, з книжкою Стодольського-Кониського „Етнографія Славянщини“.

Тургенєв у глибині своєї душі ставився до українців як московська пересічна голота. Натомість Драгоманов робить з нього якесь ідеальне небесне сотворіннячко, дарма що в „толстовці“ і високих мисливських чоботях.

Зразком високо-дипломатичного стилю треба уважати лист Тургенева Драгоманову у справі оповідань Федьковича: він влучно вгадує, що саме буде приємно Драгоманову і пише саме з тим, щоби бути приємним, проте явний фальш віє від кожного слова цього ввічливого листа: „Я одержав тогоч дня і ваш лист і повісти Федьковича. Щиро дякую вам за такий високий знак уваги. Я встиг — і без великих труднощів — прочтати вашу передмову — і можу сказати, що цілком поділяю ваш спосіб думання — що до чого я впрочім не сумнівався, знаючи ваші праці й ваш напрумок. Як тільки я перечитаю повісти Федьковича — я дозволю собі висловити вам, з цілковитою отвертістю, мою думку. Зарані відчуваю,

що лише тут і нуртує джерело живої води — а вся решта або привид або труп¹²⁾.

Те саме стосується й до декларації, яку Тургенєв складає Драгоманову підчас світового зїзду письменників в Парижі р. 1878: „Підчас цього побачання Тургенєв почав з мною розмову й про Україну й висловив жаль, що йому не пощастило ближче познайомитися з цією країною й населенням її, рідкі зустрічі з яким викликали в нім щиру прихильність; монументом цієї прихильности лишаються в його романах: Маша з оповідання „Затішьє“ й Міхалєвіч в „Дворянськєм гнєздє“. — „У малоросів, казав Тургенєв, є особливий рід ідеалізму й твердості, вельми симпатичний в порівнанні з утилітаризмом або розбещеністю великоросійською. Я от і з часописів наших тому більше всіх люблю „Вѣстникъ Европы“, що в редакції його мало великоросів, і в ньому найменше нашої великоросійської розбещености“¹³⁾.

Тут він знову сипле повні пригорщі солодких компліментів, прекрасно знаючи, що Драгоманов співробітничав саме в цьому „Вѣстнику Европы“ і що Стасюлевич певно в добрих відносинах з співробітниками свого журналу, отже чому при цій нагоді не нашкідувати пунктуальну й коректну постать головного редактора журналу, Стасюлевича, й виставити її мало чи не своїм ідеалом?

В геніяльнім романі Мак Орлана „La Cavalière Elsa“ найвищий комісар червоної армії Дорождін, проголошуючи похід червоної кінноти на Париж, закликає своїх вояків рядом визначних московських літературних імен:

Толстой, Достоевський, Чехов...

Ці великі літературні імена лунали над ордою москалів як старовинні боеві гасла.

Коли комісар чи пак професор Драгоманов шикував свої „Думки“ в похід проти України, він теж замість старовинних боєвих кличів на підбій України, уживав „великих літературних імен“: Тургенєв, Пушкин і безліч інших... Hoc signo vincetis! І — переміг. Цю й казати...

ХІІ Генеральна лінія вождя й нащадків

У своїм знанім проєкті перебудови, реформи Росії на підставах поширення місцевого самоврядування Драгоманова писав: „Звертаючись зокрема до українського населення російської держиви, ми повинні сказати, що, на наш погляд, будь-яке реальне розуміння положення і інтересів цього населення мусить привести до переконання, що не лише в теперішнім часі свобода й розвиток його щільно звязані з свободою й розвитком інших населень Росії, але що й взагалі відокремлення

¹²⁾ З листа Тургенєва до Драгоманова 21 березня 1876. Письма Кавеліна і Тургенєва к Герцену, 209.

¹³⁾ Драгоманов: Вєспамінанія а знакомствє с Тургенєвим. Письма Кавеліна, 223—224.

українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є річю, не лише в кожному випадку дуже тяжкою, якщо не неможливою, — але при певних умовах, цілком непотрібною для яких би то не було інтересів українського народу. (Крім інших підстав, як брак різких кордонів між українською й великоросійською країною й суміші в багатьох місцевостях населення обох племен, — проти сепаратизму промовляє й та обставина, що при здійсненні його, корінне українське населення позбавилося б запасових для своєї колонізації земель в Донсько-Каспійській області й відокремилася б від своїх співплеменників, як у цій області, так і в Кубанській¹⁴⁾)

Те саме він проповідував й решту свого життя. На початку 70-тих років він навчав віденських українських січовиків, що треба „вести роботу з низу в гору, не брикаючись проти москалів, як нації, а навіть добиваючися вкупі з ними вольности індивідуальної й краввої, в рамках котрої тільки й може поставитись сурийозно й наш національний принцип, — цього всього слухали від нас наші Січовики, як чогось зовсім чудного, а в усякім разі незгідного з нашим українством“¹⁵⁾.

Але й незадовго перед смертю він каже те саме. „Політично я од Росії не одділявся і нікому не радив одділятися, — од літератури російської теж, бо писав і пишу по російському і писав би більше, якби не цензура і поліція. А що я при тому пишу і по українському — то який же це сепаратизм? Я просто сл дую своїй душевній потребі і розумінню інтересів люду, серед котрого родився“¹⁶⁾.

Треба зазначити, що саме ця ідея, „чудацька“ ідея непотрібности, зайвости української державности для інтересів українського народу була твердо й непохитно засвоєна його численними й велемудрими прихильниками; колиж на чергу дня стало творення цієї самої виклятої Драгомановом української державности, то цю справу драгоманівці легковажили майже до того моменту, коли далекосяглі московські гармати за Дніпра почали обстріл Київа в січні 1918 року.

Цікаво подати рівнобіжно з драгоманівськими „донсько-каспійськими“ колонізаційними мудрощами, тверезі й цілком українські погляди Кониського: „Я великий ворог колонізації українцями чужих країв і завжди жалкую, коли наші люди розлазяться, немов миш хята по всій необятній і неісходимій Росії“¹⁷⁾.

Але що міг вдіяти Кониський, про якого Драгоманов у листі до Франка з 8. листопада 1886 року з своєю звичайною брутальністю писав: „За Кониським скрізь іде глупість

¹⁴⁾ Вольный союз. Опыт. укр. полит. соц. программы, Женева, 1884, 30—31.

¹⁵⁾ Австро-руські спом. 65

¹⁶⁾ З листа до Юл. Яворського, 30 серпня 1894. Життя і Слово, 1896.

¹⁷⁾ З листа Кониського 31. X. 1895, ЗНТШ, СЛ. 38.

і плутанина? Може в дійсності „глупість і плутанина“ йшли за кимсь іншим, не за Кониським?

Ще на початку 70-тих років Драгоманов проповідує: „Наше діло — вести начате урядом, дальше багками, асоціаціями і т. д... а не журналами з Цюріху. Діло політичне наше рішиться колись на земських соборах усїєї Росії“¹⁸⁾.

Українська інтелігенція початків ХХ ст. саме на це орієнтується.

Відкинувши національні почуття й інтереси він прагне „вселюдського“: „Ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми заплуталисьби в усяких субективностях, в лісі історичних традицій ітд. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізми, а надто такий, котрий сам себе виразно противставляє людськості, або космополітизмові, ми не признаємо примусових думок і почувань, котрі видаються за національні, ніяких обовязкових історично національних святощів, а надто ненависти до других національностей“¹⁹⁾

А „вселюдське“ практично не може не ототожнитись з „всеросійським“: „Про якусь українську виключність тепер дивно й говорити. Горяче змагання добути для українського населення права чоловіка й горожанина та самоуправу,—при висще згаданій свідомості трудностей і зайвості політичного сепаратизму для українських областей Росії, дає власне заповуку, що люди, які посвятилися визволенню українського народу будуть найгорячішими прихильниками перебудови цілої Росії на основах найбільше корисних для свободи й розвитку всіх її народів“²⁰⁾.

Поза Росією він уважає потрібною орієнтацію на все-світню солідарність, себто на інтернаціонал. Він писав сестрі: „Наші люди думають, що вони Америку відкрили; а вони просто підтягають, навіть не зовсім оригінально, Катковщині, Бісмарковщині, Булянжистиці—тимчасом, коли справжня спасенна Америка для нашого часу полягає в проповіді всесвітньої солідарности, у вимогах якої протест проти мілітаризму так само корисний під сучасну хвилину, як і 8 годинний робочий день“...²¹⁾

І треба сказати, що по упадку Росії, властиво „демократичної“ Росії, на яку, до речі, стільки десятиліть орієнтувалися за його спасенними порадами „авансом“, бо так її виглядали, чекали за царизму, — повстала чергова орієнтація на

¹⁸⁾ Лист до Бучинського 18. I. 1873. Переп. 59-26

¹⁹⁾ Листи на Наддн. Укр. 1915, 37-38.

²⁰⁾ Драгоманов: Вольный Союз. 29-32.

²¹⁾ З листа до Олени Пчілки, 6. травня 1892. Зап. Іст. Філ. Від. Вуан, XVIII, 258.

„всесвітню солідарність“; антимілітаризм, речником якого Драгоманов виступає в цьому листі також був у нас шалено, зокремаж у році 1917, коли в ім'я антимілітаризму знищені були всі можливості створення української армії. Але треба зауважити, що Драгоманов не все був таким завзятим антимілітаристом. За часів російсько-турецької війни 1877-78. він був завзятим російським, розуміється, мілітаристом. Ще перед цією війною, коли був момент, що Росія от-от зречеться плянів збройного виступу, Драгоманов з запеклою лютю пише знаному пізніше російському імперіялістові Суворінові: „Ну, от нова поблажливість петербурських турок до константинопольських. Завішення зброї, коли треба просто бити в зуби“²²⁾.

Колиб так висловився нпр. про росіян якийсь українець, епігони Драгоманова напевно закричалиб його як шовініста, „зоологічного націоналіста“, який „понижує чужу націю“ ітп. Але коли Драгоманов радить „просто бити в зуби“ турків, цебто ворогів коханої матушки Росії, — то все в порядку („чиста справа вимагає чистих рук“).

Нарешті в листі Драгоманова до Лесі Українки з дня 4. VII. 1893 знаходимо такі перлини його геніяльних думок: „Смішно, коли русин, виходячи з того, що комуністична держава річ темна (неясна в майбутньому), буде стояти проти Бебелів за мілітаризм“ (зап. Іст. Ф. Відд. ВУАН, т. XVII, 256). Щож, треба визнати, що українсько-соціалістична інтелігенція у ХХ столітті лише те й робила, що орієнтувалася на Бебелів і інших вождів соц.-дем. пролетаріату й завзято виступала проти мілітаризму, зокрема й здебільшого проти українського мілітаризму, найбільше в році 1917, коли наша соц.-демократія провадила всіма засобами, інтриг і підкошувань не виключаючи, боротьбу з „українським мілітаризмом“, якого за тестаментом Драгоманова уважала найбільшою небезпекою для України.

Приклонники великого автора „Чудацьких думок про укр. нац. справу“ завжди із зручністю молодого ведмедя викручуються, мовляв, їх учитель не був засадничим ворогом української державности. Адже-ж він був написав навіть оттаке: „В принципі не тільки всяка нація чи племя має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півкантиони і живуть собі так: то чомуб не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, щоби вони схотіли того й мали силу поставити на своєму“. (Листи на Наддн. Укр., Вид. Криниці, 1917. с. 46—47). До цього драгоманівського „принципіального“ визнання самостійности України його вірний учень і знаний ворог українства, Тучапський цілком раціонально додає таке зауваження: „не можна не спостерегти певної іронії в цьому

²²⁾ Лист до Суворіна, 3. XI. 1876. Україна 1927. IV.

принципiallyному допущенні можливості для Миргороду й Сорочинцевь стати особливими державами²³. І справді, і для всієї України, а не то що для Миргороду й Сорочинцевь Драгоманов не бачив ніякого ґрунту для державного сепаратизму²³).

Мав цілковиту рацію Франко, коли ще на самім порозі ХХ стол. писав: „Головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськїм періоді було переконання про конечність міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як Навроцький. Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в „Переднім слові до „Громади“ він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище українського народу, як самостійної нації в розвитку духових звязків між заходом і сходом, між півднем і північю. Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяне і такими повинні бути й на далі. Він силкувався навіть міцніше звязати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в „Вільній спілці“ дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки про *praeterito*, а й про *futuro* він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока й сильна віра в західно європейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І павпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу найкращі українські сили тонули в общеросійськїм морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнїм полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідности його політичних змагань, бож теоріями про басени рік і про сфера економічних інтересів не загрівш людей до політичної діяльності²⁴).

²³] Україна, 1926, кн. 2—3.

²⁴] Франко: Поза межами можливого, ЛНВ, 1901, жовтень 7—8.

Треба визнати рацію навіть Грушевському, який пишучи про Драгоманова і його школу, з обережності при цьому ухиляючись їх назвати, висловився так: „Деяким провідникам українського руху можна навіть зробити закид, що вони може занадто вже були дражливі на всяку тїнь якого небудь націоналістичного поплзновенія і занадто картали, занадто загуюкували, застрашували громадянство жупелами націоналізму, шовінізму. Вони не вважали, що тим шовінізмом громадянство українське однаково грішило дуже мало, а ці вічні крики й настрашування ослабляли й без того слабку національну свідомість, орієнтування в фактах і відносинах з становища інтересів української національності“²⁵).

Справа полягала (історично й психологічно) в тім, що ідеї Драгоманова були не лише найприємнішими, але й найпридатнішими й найкориснішими для тих лише декларативних українців, українців лише в теорії, які в практичному житті були натомість типовими „общеросами“, заповнювали петербурські й московські редакції часописів для дорослих і навіть для дітей, займали прекрасні посади в банках і міністерствах. Їм було дуже зручно за рецептами Драгоманова „висловлюватися“ за реформою російської централізованої державности, цим вони ніяким чином не наражували ані себе ані свої діточі журнали на жадні більшї неприємности з боку російської влади. А поза цим вся ця знаменита драгоманівська програма, скасовуючи основну українську національну потребу — власну державність — викреслюючи її з рамок української політики, давала повну можливість так солодко і мрійно (з книжечками Тургєнєва в руках), з лінивою насолодою гойдатися під сестрорецькими чи підмосковними ялинами у вигіднім гамаку російської державности, яку нікому з них і в голову не приходило бодай внутрішньо відкидати, не приймати. О, навпаки, це були цілком льобальні російські громадяни й добрі імперські патріоти: так само, як і їхній духовний вожд. А що тепер трохи зле, губернатори закривають „Просвіти“ й міністри не дають згоди на українські школи, то цеж дурне, цеж тимчасове, аджеж неминуче до влади має прийти російська демократія і тоді все буде ідеально полагожене. Москаліж нарід „добрячий“, все лихо походить від „тимчасового“ бюрократично-централізаційного й русифікаційного уряду. Аджеж сам жєневський Мефісто писав свого часу: „Колиж ми признаємо, як дійсно й є, що „обрусеніє“ єсть ознака й по слїдок не національного духа, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт у боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротись з тою системою і при тому боротись безпремінно, маючи союзників, між котрими будуть і самі великоруси, бо система шкодить і їм, дусить і їх. Ця система має ворогів в усїй Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочім ми мусимо зроби-

²⁵) М. Грушевський: На укр. теми. ЛНВ, 1907, IV. 122.

ти вибір відповідно плебейському станові нашої національності, памятаючи, що нпр. аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси... Ведімож у купі з усіма недержавними народами Росії спільну і енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і такуж агітацію за систему прогвину — вільности й децентралізації. На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих великорусів... Безпремно в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, — алеж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту, нпр. ми, українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно адміністративному, тоб то виставляти на перший плян потребу автономії, місцевої і краєвої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якоїб національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючись своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло... На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швайцарії²⁶⁾.

Взагалі говорити про національний дух москалів ще передчасно; почекайте, доки в них буде парламент: „Винувати громаду росіян за систему обрусенія так, як можна винувати французів або німців за францзацію або германізацію тепер ще по крайній мірі передвчасно, бо закони в Росії пишуться не парламентами, вибраними поголовним голосуванням, як у Франції та Германії. Пождімо, то тоді й судити мемо“²⁷⁾

Варто зазначити, що Павлик, б долашний, спантеличиний Павлик, цей офіційний наступник великого пророка, вмів бачити й передчувати, чого стільки інших не бачило. І такі випадки з ним траплялися не лише багато років по смерті великого учителя, але й ще навіть за його життя.

„А щож буде при заведенні в Росії „конституційного ладу“, коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільонів московсько-російських орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціяльно демократичної, — мільонів, зіяючих централізмом та ворожнечою до волі неофіціальних націй особливож нашої, української... Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде й пізнати, де вона була. Одне спасіння: вирватися з царства нашої пропащости, відділити й відгородити українську землю від Росії — як найшвидше, за всяку ціну, поки ще час“²⁸⁾.

„Оце в мене не раз зривавсь, щодо України сепарати-

²⁶⁾ Чуд. думки, 1915, 97—99.

²⁷⁾ Чуд. думки, 1915, 52.

²⁸⁾ Павлик, з передмови до „Пропашого Часу“, 1909, 7.

стичний дух, а тепер він тимпаче розвивається. Гірко тепер Україні, та не солодше буде в звязку державнім російським і при конституції, де її всякі сойми та деруни задавлять... А тимчасом мені здається, що якби просто натиснути між народом на те, що мовляв: попробуймо... самі робити в своїм краю, новий, козацький, лад, а то найперше економічний, — то мені здається, що скорше так збудив би в самім народі силу до самостійного життя. До політичної боротьби задля того, щоби в Росії були панські та богатирські сойми — українського народу певне не підойметься²⁹⁾.

Але даремні були всі павликівські спроби бунту проти драгоманівського москвофільського угодовства й ним породженої й виплеканої дрантивої звички рабськи орієнтуватись на мітичне переродження Росії на демократію, яка дасть на решті без бою Україні і те і друге і п'яте і десяте. Коли перед світовою війною Д. Донцов виступив був з своєю сепаратистичною програмою, то всі наші вельмишановні і просто шановні публіцисти поспішили одноголосно її осудити й відкинути. Клясичною у своїй обезброюючій наївності є відповідь одного пізнішого українського міністра, який у році 1913 відповів Донцову так: „Основний і найважливіший аргумент Донцова про неможливість для російського поступового громадянства зайняти сприяюче становище в українській справі і неможливість через це для українства спільної з ним акції, є рішучо недоведений. А між тим це твердження є рішаче для всієї аргументації; тільки доказавши, що становище українства в Росії і при теперішньому і при можливому в будучині відношенні громадських сил є безвиглядне, можна думати про сепаратистичну програму“³⁰⁾.

Обговорюючи одну передвоєнну статтю Донцова, майбутній міністр війни в уряді Центральної Ради писав: „Другою з цього ряду є стаття українського марксиста Дм. Донцова: „Русский либерализм и украинское движение“, стаття вельми цікава, хоч і дуже спірна. Закидаючи українському громадянству віру в прихильність російського лібералізму до української справи, шановний автор, після аналізу сучасного російського лібералізму та його неминучої еволюції, приходить до того висновку, що майбутня ліберальна Росія змушена буде порозумітися з поляками“ та що результати цієї згоди не лишуться без значіння для українців³¹⁾.

Булоб непростимою помилкою гадати, що „твердолобі“ існують лише в Англії. Там лише мають сміливість їх так звати. Існують твердолобі й деінде. Але там вони вже звуться „нашими видатними“, „високоповажаними“, „заслуженими“ і т.п.

Треба сказати, що в році 1917 всі керуючі українські

²⁹⁾ Лист Павлика до Драгоманова, кінець червня 1885. Переп. IV. 393.

³⁰⁾ Спроба нової нац. прогр. Дзвін, 1913, XII. 501. 2.

³¹⁾ ЛНВ, 1912, XI, 397. рец. на Укр. Живнь, 1912, 4—6.

політичні кола, так само, як Порш р. 1913, уважали доцільним і самотньо можливим сподіватися великих і щедрих благ від „сприяючого становища російського поступового громадянства в українській справі“. І всі вони дуже старанно приглумлювали пожежу української національної революції, що в 1917 році при іншому, не драгоманівському проводі, могла би привести на світ протиросійську Хмельниччину. Знаний московський терорист Савінков у своїй сповіді мальовничо каже: „Я памятаю й далеке Глазго. Російський корабель „Рюрик“, матроса Авдієва, і я з ним обдумую, де він мене сховає, і буде царський згляд „Рюрика“ і буде вибух. Вибуху не було, тому, що був Азеф“. (Ісповедь Савінкова. Берл. 1924, 108). Вибух року 1917 не міг статися на Україні, бо... був хоч не Азеф, але Драгоманов, власне його дух, його проповідь і його нащадки, яких було без ліку і міри багато, які опановували українське політичне життя, його затроювали й розкладали.

Незадовго перед своєю смертю Драгоманов пише мсковфілові Яворському: „Я може 1000 разів брався за голову і питав себе, чи не дурницю я думаю, кидавсь за перевірки своїх думок і політикою і історією і етнографією, — і все таки приходив до думки, що правда на моїм боці. Може я помиляюсь, — ну, тоді пропало все життя моє задурно, — але все таки тут винна не „широка природа“, а дурний розум і помилка наукового рахунку,—Так і запишіть“³²).

Ми так і записуємо. Але—лише при умові, що будемо вважати Драгоманова українцем: більшої дурниці, більш злочинного ідіотизму як всі його „листи“ й „Думки“ не можна собі уявити з погляду українських національних інтересів. Але. коли ми вважатимемо його, як Франко — *gente Ukrainus natione Russus*, то тоді це далеко не дурниця! О, навпаки: тоді ці всі речі будуть геніальними виробами законного спадкоємця Петра I, який задалегідь перебравши вигідну професорську машкару, готує Україні нову Полтаву вживаючи вже для цього не гармат і тортур, а підступного й хитрого пера, отруйних газів та убійчих мікробів „Чудацьких Думок“!

Американський журналіст Лянґ („Forward“) описуючи свій відїзд з вимерлого українського села, пише: Над вимерлим селом опадало листя з дерев Осінний вітер віяв понад порожніми хатами. Ми розпрощалися з салдатом. Він подивився на свої два бохонці під пахою, начеб хотів сказати: „От яку заплату я дістаю за стороження мертвого села“. І ми лишили його там, серед вимерлих хат, де падало мертве листя з дерев. Коли ми виїздили з мертвого села, ми знову переїхали попід вежу, на вершку якої було схрещених два червоні прапори над образом Леніна“. (Діло, 9. II!). Так, але над цим вимерлим селом, над образом Леніна незримо веться за

³²) Лист до Юл. Яворського, 13. IX. 1894. Ж. і Сл., т. 5, 387.

вітром й знайома борідка Драгоманова, символічна борідка старо-московського дяка з Приказа Інастранных Дел, що на Україні творив справу відвічної московської політики часів Приказа так само, як і часів сучасного нам Наркоміндела: троюдив, нищив, розкладав, затроював українські мозки, про-бравшись в самий центр, в найвідповідальніший сектор організаціїного осередку українського національного життя.

Юрій Луца

Розмова з Заходом

I

Уроджений над Середземним морем (Séte-Hérault) Поль Валері, поет і філософ, відчув усю глибину сучасности Європи. Як у дитинстві зорив він на синій простір моря із гори Морського Цвинтаря, так тепер обійняв зором цілий велитенський, рухливий простір європейської культури.

У цій культурі, як в книжках Валері, чути солоний подих морської стихії і оливяну горяч сонця. Обриси думок цього філософа в „Методичній перемозі“, „Політиці духа“, „Середземноморських натхненнях“ також виразні і всеєвропейські, як метода Леонарда да Вінчі, утопія Ляйбніца, драма Шекспіра, лірика Гете, державницький християнізм св. Августина, право Риму і філософія Греції.

„Я вітшую собі — каже Валері — що вродився в такому пункті землі, де першим вражінням є обличчя моря, а оточенням — людська активність. Нема для мене найгарнішого краєвиду, як той, що широчиться перед очима з тераси або балкону понад портом. Ціле життя дивисяб я на те, що Жозеф Верне (Verne), маляр прегарного корабельництва, називає розмаїтими працями в морському порті“.

„Із свого привілейного становища обіймає око морський простір, що впоєє, і простоту моря. В тойже час життя і людський промисел обіч торгує, будує, маневрує. В кожній хвилині око може переконатися про присутність зявища природи відвічно примітивного, неторкнутого, незнищеного людиною, зявища, постійно й наочно підданого силам усесвіту, зявища, що його відчуваємо зором таким самим як і перші людські істоти.“

„Колиж наблизити погляд до землі одразу відкриється очам насамперед нерівна праця часу, що без кінця змінює побережжя, і потім протилежна йому праця людей, що нагромаджують будівлі. Геометричні форми, прості лінії, площини й арки вживані тут у протиставленню неладові й випадковості натуральних форм. Здвигнені людьми верхівлі веж, мури башт маяків свідчать про бажання протиставитись образам геоло-